

Van dag tot dag in Kuregem

Overlevingsstrategieën van armen in een gemarginaliseerde buurt

Henk Meert, Pascale Mistiaen, Christian Kesteloot

Instituut voor Sociale en Economische Geografie, KULeuven

De economische crisis heeft onze samenleving ingrijpend veranderd. Op heel wat vlakken is een polarisering ontstaan. Sociaal-ruimtelijk uit zich dat in het ontstaan van gemarginaliseerde stedelijke buurten. De buurtbewoners voeren er een dagelijkse overlevingsstrijd.

Anderlecht is één van de weinige Brusselse gemeenten waarvan het grondgebied zich tegelijk uitstrekt over de centrale 19de-eeuwse stadsgordel en over de recenter bebouwde perifere wijken aan de rand van het Brussels Hoofdstedelijke gewest. De wijk Kuregem grenst aan de Brusselse vijfhoek en is daarmee één van de oudste, dichtst bebouwde en meest centraal gelegen Anderlechtse wijken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Van plattelandsgehucht tot achtergestelde buurt

Op het einde van de achttiende eeuw lag Kuregem temidden van weiden en akkers langs de Zenne, buiten het Brussels stedelijk weefsel. Vanaf het begin van de 19de eeuw kende het gehucht een zeer snelle economische en residentiële ontwikkeling, profiterend van de nabijheid van Brussel en de daaraan verbonden voordelen: het kanaal Brussel-Charleroi, de Bergensesteenweg en vanaf de tweede helft van de 19de eeuw ook het Zuidstation. Er ontwikkelden zich naast de industriële functies ook enkele commerciële polen, waaronder de slachthuizen van Anderlecht. De thans veelal verkommerde burgershuizen verwijzen naar het prestige waarvan dit deel van de wijk genoot. Elders in Kuregem, buiten de aangelegde prestigieuze assen, had de bewoning destijds niet zo'n luxueus karakter. Rond het kanaal zijn arbeiderswoningen

gemengd met kleinschalige en grootschalige bedrijfsgebouwen.

Kuregem ligt in het westelijk deel van de Brusselse 19de eeuwse gordel en draagt vandaag nog de kentekens van een industrieel en arbeidersverleden. De wijk is dat verleden echter grotendeels verloren, en daarmee ook zijn oorspronkelijke inwoners en zijn plaats in de lokale gemeentebelangen. Tabel 1 wijst op de geringe inkomsten en koopkracht van de wijkbewoners. De inkomsten liggen er beduidend lager dan het gewestelijke en het gemeentelijke gemiddelde. Van de 18.000 inwoners hebben er bovendien 12.000 een vreemde nationaliteit. De meeste Belgen hebben de wijk al lang verlaten en wonen nu wellicht aan de rand van het Brussels Hoofd-

Tabel 1

Inkomsten per aangifte en per inwoner (in BEF) - 1992

inkomsten (in BEF)	Brussels Hoofdst. Gewest	Anderlecht	Kuregem
per aangifte	835.131	763.200	596.750
per inwoner	335.165	315.395	150.735

Bron: NIS - 1994

stedelijk Gewest. Zelfs Italianen en Spanjaarden, die in de jaren zestig de vrijgekomen woonruimte hadden ingepalmd, maken nu plaats voor Marokkanen en in mindere mate Turken. Kuregem is langzaam gemarginaliseerd. Die marginalisering gaat samen met diepere processen, die het opvangen van het verval en de kansen tot herstructurering belemmeren. We zetten ze bondig op een rij.

De crisis van de welvaartsstaat

De sociaal-economische crisis ondermijnt het globale regulatiemodel dat tot het einde van de jaren zestig voor een aanzienlijk welvaartspeil in de Westerse wereld heeft gezorgd. Dat fordistisch regulatiemodel steunde op een permanent overleg tussen werknemers en werkgevers en werd vaak (bij)gestuurd door de overheid. Voldoende hoge lonen zorgden voor een voldoende hoge koopkracht, zodat de massaproductie kon worden beantwoord met massaconsumptie. Het model werkte conflictbeheersend zonder de fundamentele kenmerken van de kapitalistische samenleving in vraag te stellen. De voornaamste doelstellingen waren het vrijwaren van de concurrentiekracht van de ondernemingen en het bewaren van de 'sociale' vrede. De sociale vrede werd verzekerd door aan alle leden van de samenleving bestaanszekerheid te garanderen via de uitbouw van de welvaartsstaat. Zo werden de tegenstellingen eigen aan het kapitalistische productiesysteem aanvaardbaar gemaakt voor de werkende klasse [1].

Vanaf het begin van de jaren tachtig werd in België werk gemaakt van een neo-liberaal (monetaristisch) beleid. In dat beleid staat de sociale vrede niet langer centraal. Er wordt vooral aandacht besteed aan het herstel van de concurrentiecapaciteit van de ondernemingen.

Ruimtelijke en sociaal-economische polarisering

De economische crisis heeft een herstructureringsgolf uitgelokt. Die herstructureringen gaan verder dan een loutere herschikking van de welvaartsstaat. Het gaat om een ingewikkeld kluwen van economische, politieke en culturele veranderingen, waarin de belangenlogica's op wereldvlak, op nationaal en lokaal niveau met elkaar

verweven zijn.

Het is niet eenvoudig een zicht te krijgen op dat ingewikkelde geheel. Wij hebben het geprobeerd aan de hand van een analyse van de sociaal-ruimtelijke gevolgen van de herstructureringen. Die gevolgen laten zich het best vatten onder de noemer sociaal-ruimtelijke polarisering (Kesteloot, 1994). In die polarisering moeten verschillende schalen en verschillende processen onderscheiden worden.

In het Brusselse grootstedelijk milieu is er een driedelige sociaal-ruimtelijke polarisering ontstaan. In die driedelige polarisering trekt Kuregem steeds aan het kortste eind. Het eerste contrast situeert zich op de schaal van het Brusselse stadsgewest [2]. De suburbanisering van de jaren zestig en de daaropvolgende decennia zorgde voor een uittocht van de relatief welstellende midden- en hogere klassen, die zich doorgaans buiten het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gingen vestigen. Minder kapitaalkrachtige bevolkingsgroepen bleven achter in de stad. Deze evolutie, die zich nog steeds doorzet, creëert een bevolkingsdynamiek met negatieve gevolgen voor de Brusselse gemeenten. Zij verliezen systematisch bewoners en inkomens. Dat tast hun financiële basis aan en ondermijnt op lange termijn de interventiemogelijkheden van het Gewest en de gemeenten (zie Van der Haegen, 1987, Kesteloot, 1993).

Het tweede contrast vinden wij terug in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zelf. Het hangt samen met de structuur van de Brusselse huisvestingsmarkt. In de 19de-eeuwse gordel is er een groot aandeel van residuele privé-huurwoningen waar de eigenaar al lang niet meer in investeert, omdat de woningen al meermaals zijn terugbetaald via huurgelden (Kesteloot, 1988). Het woonmilieu in deze eerste woongordel rond het centrum van de stad vervalt door het gebrek aan overheidstussenkomsten en door het gebrek aan particuliere investeringen. Het contrast met de rijkere woongordel die zich in de periferie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevindt is zeer scherp. Tussen beide woongordels is een duidelijke scheidingslijn. Die scheidingslijn loopt dwars door een gemeente als Anderlecht.

Ondertussen vervoegden in de eerste gordel nieuwkomers de bevolking die daar achtergeble-

ven is omdat ze niet kon deelnemen aan de suburbanisering van de jaren zestig en zeventig. De bewoners van deze 19de eeuwse gordel zijn dus voor een groot deel van gastarbeidersorigine. Op een paar uitzonderingen na vallen in Brussel de 19de-eeuwse gordel, de residuele woningsector en de zone met méér dan 40% vreemdelingen in de buurtbevolking samen. Omdat de allochtonen niet stemgerechtigd zijn, blijft het lokale bestuur afzijdig in dit gedeelte van de gemeenten. Kuregem kan hier ongetwijfeld als 'ideaal'-type doorgaan. De wijk telt 65,5% vreemdelingen, waarin de Marokkanen de grootste groep vormen (42% van de vreemdelingen).

Het derde contrast doet zich voor in de verarmde 19de-eeuwse gordel zelf. In sommige buurten blijkt de armoede dieper dan in andere. De problemen op vlak van werkloosheid, opleiding, huisvesting, verwaarlozing van de openbare ruimte, criminaliteit stapelen zich op. Zonder krachtige tussenkomst raken die buurten in een negatieve spiraal. Hier wonen ondermeer diegenen die door de crisis en het terugtreden van de overheid uitgestoten en gemarginaliseerd achterblijven. Het is ook in deze buurten dat de Brusselse intergenerationele armoede zich verder ontwikkelt. Ten slotte vinden wij in die buurten stuk voor stuk een zeer hoge concentratie aan jongeren. De groep van 15- tot 24-jarigen maken er tot 20% van de bevolking uit en zijn quasi uitsluitend van gastarbeidersorigine (in 1991 had meer dan 80% van de jongeren een vreemde nationaliteit). Het leven in die buurten biedt deze jongeren zo goed als geen perspectief. Hun sociaal deviant gedrag, dat vaak samengaat met allerlei vormen van criminaliteit (van handtasdiefstallen tot gewelddadige afrekeningen in het (drugs)milieu), is voor hun in veel gevallen een strategie van overleven in een ontredde omgeving (voor een gedetailleerde analyse, zie Kesteloot, 1995). Niet alleen dat deviant gedrag en de relatieve gelatenheid van hun ouders, maar ook de concurrentie voor de schaars geworden sociale interventies van de welvaartsstaat plaatsen hen vaak lijnrecht tegenover andere bewoners, die vaak nog kunnen overleven op basis van sociale uitkeringen of zelfs inkomsten uit arbeid. De evolutie naar een extreem-rechts kiesgedrag van die andere inwo-

ners in dergelijke buurten is een even duidelijke uiting van de sociale polarisering die er zich ontwikkelt.

Herstructurering en polarisering van de arbeidsmarkt

Kuregem heeft altijd een gemengd karakter gehad. De uitstekende verkeersligging, met het kanaal, de spoorweg, het Zuidstation en later de Industriebaai die de wijk verbindt met de ring en de autoweg naar Parijs, de metro en binnenkort de TGV-halte, verklaren samen met het traditioneel industrieel, ambachtelijk en handelskarakter van het westelijk deel van Brussel de permanente aanwezigheid van tewerkstelling in de wijk. Maar onafgezien van de structurele werkloosheid, die wegens een combinatie van sociaal-economische, demografische en etnische factoren de buurten van de 19de-eeuwse gordel meer teistert dan andere, zijn deze troeven door drie processen grondig uitgehold. Wat er nog aan economische vitaliteit in de zone te vinden is of zelfs bij zal komen, brengt weinig baat voor de inwoners van de buurt.

Door de grondige herstructurering van het naoorlogs economisch groeimodel verdwijnt of verhuist een groot deel van de traditioneel fordistisch georganiseerde tewerkstelling. De industriële tewerkstelling is in Brussel al vanaf de jaren zestig aangetast. Het weinige wat overbleef na de desindustrialisering en de economische crisis is aangepast aan nieuwe productieprocessen en verdween daarom dikwijls naar gunstiger lokaties. Het belangrijkste voorbeeld van deze evolutie in Kuregem is de verhuis van chocoladefabrikant Côte d'Or van het Zuidstation naar een nieuw bedrijvenpark ten zuiden van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Ironisch genoeg - Côte d'Or is maar een voorbeeld - werd die verhuis definitief met de herschikking van de stationsbuurt voor de komst van de TGV, een nieuwe troef voor de economische activiteit van de zone.

Dit wijst eigenlijk op een tweede aspect van de afkalving van de lokale arbeidsmarkt voor de laaggeschoolde inwoners van Kuregem. Wanneer men het aantal arbeidsplaatsen in functie van de kwalificatie beschouwt, dan is men bijna overal in de kapitalistische wereld overgegaan van een ellipsvormige structuur van de arbeidsmarkt in de

naoorlogse periode (met een nauwe basis van laaggeschoolden, een nauwe top van hooggeschoolden en een breed middenveld) naar een diablo-structuur met breder wordende uitersten en een kwijnend middenveld. Op het eerste gezicht zou zoiets ten goede moeten komen aan laaggeschoolde bevolkingsgroepen zoals die van Kuregem. Er zijn echter een paar 'maar's'. De verandering van de arbeidsmarkt heeft twee negatieve, gekoppelde gevolgen. Het eerste is dat de kansen tot opwaartse mobiliteit op de arbeidsmarkt voor mensen met een lage opleiding gevoelig verminderen. De doorstroming naar betere jobs in de middenklasse wordt afgeremd door de vermindering van het aantal jobs in dat middenveld. In de jaren zestig en zeventig kon de sociaal-economische samenstelling van de buurtbevolking niet opwaarts evolueren omdat diegenen die toegang kregen tot de middenklassen uit de buurt weggingen. Nu komt dat omdat die toegang afgesloten is.

Het tweede gevolg is dat de brede basis van de arbeidsmarkt in lage-loonlanden wordt geronseld als het productieproces gedelokaliseerd kan worden. Als dat niet kan, dan wordt er ter plaatse als het ware een intern lage-loongebied georganiseerd (zie hierover Kesteloot & Meert, 1993 en 1994). In Kuregem is alvast de uitgebreide basis met onderbetaalde junkjobs in ruime mate vertegenwoordigd via een bloeiend netwerk van informeel georganiseerde tewerkstelling. Illustratief hiervoor is de duidelijke aanwezigheid van enkele arbeidsintensieve sectoren met vaak semi-legale tewerkstelling, zoals de handel in oude wagens die mits herstelling gerecupereerd worden voor transport naar Afrika en Oost-Europa, of de schoonmaaksector, die eveneens in de buurt gevestigd is. Ook de confectiesector, die in de jaren zeventig voor een deel verhuisde naar de Maghreblanden, maar zich nadien heroriënteerde op de eerder goedkope maar zeer modegevoelige groothandel, is er sinds een tiental jaren vertegenwoordigd met een zwerm van kleine ateliers waar op flexibele basis het lokale goedkope arbeidsreserveleger ingezet wordt.

Polarisering op de huisvestingsmarkt

Maar de afbouw van de welvaartsstaat laat

zich ook nog op een veel directere manier aanvoelen. Vooral de lokale overheid heeft zich tijdens de voorbije decennia meer en meer teruggetrokken uit de wijk. Op het einde van de jaren zestig onteigende burgemeester Simonet nog een groot deel van La Rosée (één van de op dit ogenblik meest vervallen buurten van Kuregem) met de bedoeling door nieuwbouw de wijk alsnog van de ondergang te redden. De gemeente verwaarloosde echter compleet haar inderhaast aangekochte patrimonium. De kwalitatief armzalige lokale woningmarkt draagt bij tot het mistroostige beeld dat Kuregem vandaag biedt. Uiteindelijk werden een veertigtal nieuwe appartementen opgetrokken (die uitsluitend door Belgen bewoond worden) te midden van braakliggende gronden, verlaten bedrijfspanden en de resterende door migranten overbewoonde panden aan het Lemmensplein (zie ook Kesteloot & De Decker, 1992, blz. 83-84).

Het aandeel van sociale woningen in het totale woningenpark van Kuregem bedraagt 15 %. Dat is ongeveer dubbel zoveel als het Brusselse gemiddelde. Het blijft echter onvoldoende in verhouding tot de enorme vraag naar betaalbare en vooral ook kwalitatief toereikende huisvesting. De gangbare huurprijzen op de privé-huurmarkt staan in een complete wanverhouding tot de geboden kwaliteit, vooral sinds de forse prijsstijgingen tussen 1988 en 1992. Meer en meer gezinnen van Turkse of Marokkaanse afkomst verschaffen zich ondertussen een eigen woning om te kunnen ontsnappen aan de stijgende huurprijzen. Deze 'noodkopers' beschikken doorgaans niet over de nodige financiële middelen om de woning, eens aangekocht, ook zodanig in te richten dat hun huisvestingssituatie merkelijk zou verbeteren. Haast alle geïnterviewde gezinnen (zie voetnoot 1) hebben ons gewezen op hun (bar)slechte huisvestingssituatie (zowel huurders als eigenaars). Slechts enkele van de dertig bezochte woningen voldeden aan minimale comforteisen. Doorgaans waren dat recenter gebouwde sociale huurwoningen. De meeste woningen waren oud en slecht onderhouden, zeer somber, sommige zelfs zonder rechtstreekse lichtinval. Geïmproviseerde douches met vaak enkel koud water werden in de keuken geïnstalleerd naast het gasfornuis en de gootsteen. Op vele plaatsen ontbreekt

afdoende verwarming, een tuin of speelruimte voor de kinderen en voldoende slaapruiimte waardoor een deel van het gezin in de living slaapt... Deze toestanden kunnen weliswaar niet worden doorgetrokken voor het volledige woningenpark in Kuregem, maar ze zijn wel indicatief voor de woonomstandigheden van een groot deel van de gezinnen die er verblijven. En dan hebben we het nog niet eens gehad over de getuigenissen over de verhuur van matrassen aan Polen, Roemenen en andere recente inwijkelingen aan 3000 frank per maand (met soms tot 10 matrassen per kamer).

In de meest achtergestelde buurten worden bovendien ook steeds meer overheidsvoorzieningen geschrapt die voordien bijdroegen tot een leefbaar woonklimaat. Bewoners moeten meer en meer via particuliere welzijnsorganisaties en eigen sociale netwerken proberen te overleven (zie citaat 1). De ontredde in een stadswijk als Kuregem wordt nog versterkt door het wegtrekken van enkele particuliere welzijnsorganisaties met vaak caritatief doel.

Citaat 1

Op zaterdag ga ik bij mijn vriend om daar een douche te nemen. Vroeger ging ik altijd te voet naar 't Rad aan de Bergensesteenweg. Daar waren de baden van de gemeente, maar die bestaan nu niet meer.
(Belgische man, 57 jaar, samenwonend met zieke vrouw).

Overleven in de gefragmenteerde stad

In de klassieke economische analyse worden de huidige economische ontwikkelingen beschreven als de afbouw van de verzorgingsstaat of de afbouw van de herverdelingsstaken van de overheid, en een versterking van de vrije marktruil. Behalve de vrije marktruil en de herverdelingsfunctie van de overheid is er echter nog een derde systeem van economische integratie dat in die klassieke benadering zelden of nooit aan het licht komt: de op sociale netwerken gebaseerde wederkerige relaties tussen individuen.

Toch zijn die drie vormen van economische integratie in de huidige kapitalistische samenlevingen en steden nog steeds aanwezig. Op macroschaal verzwakt de herverdeling ten voordele van de marktruil en de wederkerigheid, maar op

microschaal varieert het belang van elk integratieprincipe voor de verschillende levensgemeenschappen in de ruimte sterk (zie Savenberg, Meert & Kesteloot, 1993). Toegepast op het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kan men veralgemeend stellen dat overleven op basis van mechanismen van de marktruil van toepassing is voor de bewoners van de rijkere perifere wijken. Even veralgemeend kan men stellen dat in de 19de-eeuwse woongordel met werkloosheid en diverse sociale uitkeringen de herverdelingsfunctie van de overheid en de onderlinge solidariteit onder bewoners en familieleden het voornaamste systeem van economische integratie is.

Verlaten we dit algemene schematische model dan blijkt al vlug dat armoede en rijkdom in het hedendaagse Brussel ruimtelijk gezien niet strikt van mekaar te scheiden zijn. Zo bestaan er geen wijken waar iedereen arm is en moet overleven door tussenkomsten van de staat of op basis van sociale netwerken. Men kan dus verwachten dat de verschillende economische integratiesystemen op wijkniveau naast elkaar terug te vinden zijn. Doorgaans is dat zelfs het geval in het individuele gezin. Zo blijkt uit de interviews te Kuregem dat een relatief klein deel van de gezinnen overleeft met inkomens uit de formele arbeidsmarkt. Doorgaans worden dergelijke inkomens aangevuld met uitkeringen die aan andere leden van het gezin worden uitgekeerd, of maakt het gezin gebruik van budgetbesparende wederkerige diensten van andere bewoners of familiegebonden gezinnen in de buurt. De maatschappelijke organisatie en de sociale reproductie van de individuen is in dergelijke wijken dus op een zeer ingewikkelde wijze georganiseerd. Dit type maatschappij wordt door Mingione omschreven als de gefragmenteerde samenleving "which does not stand for disorganized or disrupted, but simply for an increasingly intricate and diversified system of social organization" (1991, p.117-118).

We leggen er de nadruk op dat zowel de herverdelingsopdrachten van de overheid als de wederkerige diensten in een sociaal netwerk een regulerende functie vervullen voor de globale economische organisatie van de samenleving. Het blijven hoe dan ook economische integratiesystemen voor die kapitalistische samenleving.

Overlevingsstrategieën

Corijn beklemtoont dat het nieuwe sociaal-economische (monetaristische) model niet langer meer gericht is op de integratie van alle mensen: "uitstoting wordt een deel van het model" (1994, p. 17). Ook al is deze stelling in essentie correct, toch moet ze enigszins genuanceerd worden. Niet iedereen die "ontkoppeld" wordt van de voordelen van de welvaartsstaat (bijvoorbeeld door schorsing van de werkloosheidsuitkering) valt meteen buiten de samenleving. Een groot deel van de bevolking probeert het gevaar voor marginalisering te ontlopen met strategieën die passen in de logica van wederkerigheid en marktruil. Wie via de arbeidsmarkt niet aan een behoorlijk inkomen kan geraken, wordt steeds minder opgevangen door het sociaal-democratisch welvaartsapparaat en moet steeds meer zijn heil zoeken in de verhoging van zijn eigen marktcapaciteiten (scholing, zelfstandig ondernemen, tot en met informele economie) of in corporatistische solidariteit (gezin, sociale of etnische groep). Veralgemeend stelt Mingione vast dat gezinnen die geconfronteerd worden met de afbouw van de herverdelingsfunctie van de overheid evolueren van een situatie met veel formele tewerkstelling en beperkte thuisarbeid naar een situatie met een behoorlijk aandeel thuisarbeid en een monetair inkomen deels uit formele en informele arbeid, en ten slotte naar onregelmatige jobs, lage inkomens, heel wat huishoudelijke klussen en informele activiteiten zoals budgetbesparend aankopen (1991, blz. 132-145).

Bewoners van armoedewijken trachten dus via allerlei economische activiteiten te overleven. Het merendeel van deze activiteiten heeft een informeel karakter en omvat zowel het prijsvergelijkend en budgetbesparend kopen in goedkope winkels en op allerlei rommelmarkten, als het verrichten van (bijkomend) zwart werk, zelfstandig of in functie van een onderneming. Zolang deze economische activiteiten zich niet in een criminele en sociaal-destructieve sfeer ontwikkelen, blijft hun economisch regulerend karakter verzekerd en kunnen ze dan ook binnen de economische integratiesystemen van competitieve marktruil, herverdeling of wederkerige handelingen op basis van sociale netwerken gesi-

tueerd worden. Het spreekt vanzelf dat de strikte scheiding die we hieronder tussen deze drie systemen aanhouden in de realiteit vervaagt. Armen combineren doorgaans de drie integratiesystemen met elkaar.

Overleven via vrije marktruil

Een sociaal-economisch problematische wijk als Kuregem onderhoudt een paradoxale relatie met de werking van de vrije markt. Enerzijds is de groeiende marginalisatie van de wijk het resultaat van de dualiserende werking van die markt, anderzijds gebruiken de inwoners van dergelijke buurten ook stevast (een deel van) de markt en haar mechanismen om diverse overlevingsstrategieën op te zetten. Behalve wederkerige economische handelingen binnen een sociaal netwerk, en de herverdelingsfunctie van de overheid of andere verbanden, wenden lage-inkomensgroepen zich immers meer en meer tot het etnisch ondernemerschap, of tot welbepaalde marktsegmenten (meestal de goedkoopste) om zich te bevoorraden met levensnoodzakelijke bestaansmiddelen. De uitspraak in citaat 2 is illustratief voor deze vaststelling.

Citaat 2

Groenten en fruit koop ik ook allemaal op de markt aan het slachthuis. Weet ge wanneer ge het beste naar de markt kunt gaan? 's Zaterdags om 11 uur. Dan is de markt bijna gedaan, en dan ruimen ze op. Wat ze dan nog hebben doen ze veel goedkoper weg. Een bot prei krijgt ge voor 20 frank, hier in de winkels kost dat 45 frank. En dikwijls ligt er ook nog goed gerief op de grond. (Bejaarde Belgische vrouw, verblijvend in één van de sociale woningen aan de Albert I-square)

Op enkele uitzonderingen na werd in elk interview gewag gemaakt van voortdurende zoekstrategieën naar een zo goedkoop mogelijke bevoorrading met de meest elementaire bestaansmiddelen (water, brood, vlees, groenten). Tot de goedkope bevoorradingspunten behoren ondermeer de wekelijks georganiseerde markt aan het Zuidstation, de markt aan de slachthuizen van Anderlecht, enkele goedkopere Marokkaanse, Turkse, Italiaanse of andere etnische winkels, veilingen allerhande (tot in het Vilvoordse) en enkele 2de-handswinkels in de ruimere omgeving.

De aanwezigheid van weinig bemiddelde gezinnen vormt vaak ook de aanleiding tot het ontwikkelen van nieuwe goedkope segmenten van de vrije markt. De forse aangroei van het aantal wassalons en telefoonwinkels is hiervan een duidelijke uiting. Wassalons laten bijvoorbeeld toe om grote uitgaven voor de aankoop van een wasmachine op korte termijn te vermijden. Voor diegenen die zich geen privé-telefoonaansluiting (meer) kunnen veroorloven brengen de relatief goedkope en privé opererende telefoonwinkels een oplossing.

Overleven via wederkerige informele relaties

Op buurtniveau stelt men vast dat er in de westerse stad ook nog egalitaire organisatievormen werkzaam zijn, die gebaseerd zijn op een gelijke toegang voor iedereen tot (een deel van) de bestaansmiddelen. Deze micro-organisaties steunen op wederkerigheid in economisch gedrag; er wordt belet dat een deel van de groep over andere delen macht en dwang zou uitoefenen.

De veronderstelling dat mensen automatisch belanden in een sociaal netwerk met wederkerige economische handelingen als ze niet meer door de formele vrije markt tewerkgesteld worden, is geen absolute wetmatigheid. Eerder onderzoek bij een groep werklozen in Groot-Brittannië heeft aangetoond dat werklozen vaak niet over de nodige materiële, psychologische en ook sociale mogelijkheden beschikken om uitsluitend te kunnen overleven via dergelijke sociale netwerken (Pahl, 1984, en citaat 3). Dat geldt ook voor de verschillende diepte-interviews die in Kuregem werden uitgevoerd. De wijk kan als een

doet 1

Toen ik nog in de Van Lindtstraat woonde, hielp ik van tijd tot tijd de Turkse burens met het oppassen van de kinderen terwijl zij gingen stempelen. Bij andere burens knipte ik elke zaterdag het haar van de kinderen. Bij de zus van mijn ex-man ging ik behangen of koken als ze er nood aan had (ze heeft acht kinderen). Ik ben daar nooit voor betaald geweest, ze hebben mij dat ook nooit voorgesteld. Moest er nog zo'n werk zijn tegen betaling, dan zou ik dat zeker doen. Ik ken echter bijna niemand meer sinds de echtscheiding, niemand vraagt mij iets.

(Jonge Marokkaanse vrouw, alleenwonend met kinderen)

quasi homogeen arme wijk beschouwd worden, en wat in geval van wederkerige economische relaties onder de deelnemers kan verdeeld worden is niet veel meer dan de lokale armoede zelf. In tegenstelling tot de Turkse wijk van Schaarbeek/Sint-Joost-ten-Node, wonen er in Kuregem onvoldoende gezinnen die als wederdienst voor informele handelingen van burens een financiële of andere belangrijke materiële daad kunnen stellen.

Overleven via associatief-herverdelende verbanden

Behalve wederkerige economische handelingen op basis van sociale en/of familiale netwerken en marktgebonden strategieën dragen ook associatief-redistributieve handelingen bij tot de overlevingsmechanismen van achtergestelde groepen. Binnen dit type van samenlevingsorganisaties zijn duidelijk statusposities aanwezig en is er dus sprake van rangen waarlangs de centralisatie en herverdeling van de middelen lopen. Nochtans wordt de toegang tot de levensnoodzakelijke bestaansmiddelen door deze hiërarchie niet bedreigd omwille van het herverdelingsbeginsel dat als economisch integratiemodel functioneert. Het meest duidelijke voorbeeld van dit systeem vormt uiteraard de overheid die centraal int en dan weer herverdeelt volgens de noden en behoeften van de gebruikers.

De tussenkomst van de overheid gebeurt in buurten als Kuregem vaak ook druppelsgewijs doorheen gesubsidieerde privé-initiatieven - het sociaal-cultureel werk. In Kuregem worden initiatieven genomen rond thema's als gezondheid, huisvesting, jongeren, ouderen, opleiding en tewerkstelling. Zij worden door verscheidene overheden gefinancierd, zoals de gemeente Anderlecht, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, het Vlaams en Waals Gewest en de Europese Unie (voor een overzicht, zie Mistiaen, 1994, blz. 367). De slagkracht en de impact van deze initiatieven mag geenszins overschat worden. Vaak leiden gebrekkige structurele tussenkomsten van de overheid, het specifieke, complexe karakter van diverse domeinen en zelfs partijpolitieke overwegingen tot povere resultaten. Behalve de overheid als herverdelingsagent treedt in sommige etnische buurten de moskee op als een duidelijk

voorbeeld van een associatief-herverdelend mechanisme. Dit bleek uit één van de interviews met een goedgeplaatste bevoorrechte getuige die sprak over de eerder vermelde Turkse buurt van Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Node. Sommige Turkse winkels zouden als vzw actief zijn voor de moskee. (Een deel van) hun winst wordt centraal geïnd door de moskee, die deze financiële middelen vervolgens herverdeelt onder de behoeftigen die om tussenkomst verzoeken.

De vorming van een onderklasse

De bovenstaande overlevingsstrategieën steunen op de economische integratieprocessen van marktruil, wederkerigheid en herverdeling. De 'loosers' krijgen via die processen aansluiting bij het maatschappelijk systeem en kunnen op die manier hun sociale en individuele reproductie verzekeren. Hun reproductie houdt uiteraard in dat er permanent een goedkoop en bruikbaar arbeidsreserveleger beschikbaar blijft, dat onder andere aangesproken wordt door de informele sector (zie Kesteloot & Meert, 1994).

Maar zoals blijkt uit de analyse van de sociaal-ruimtelijke polarisering, bestaan er in Brussel een aantal wijken binnen de 19de-eeuwse gordel, waar de maatschappelijke reproductie van een groeiend aantal bewoners niet langer gegarandeerd lijkt te zijn. De maatschappelijke integratie van de jongeren die verblijven langsheen het Lemmensplein in de Kuregemse buurt La Rosée wordt op velerlei wijzen geblokkeerd. Vooral in dit soort buurten heeft de verlenging van de schoolplicht tot dramatische gevolgen geleid. De negatieve perceptie van hun kansen op de arbeidsmarkt ten gevolge van de weinig succesvolle carrières van hun ouders werd nog versterkt door de opgelegde schoolplicht tot 18 jaar. Hierdoor zagen leerlingen met schoolmoeheid en schoolachterstand hun mogelijkheden tot vroegtijdige integratie via de arbeidsmarkt (leercontract, schakelopleidingen, ...) geblokkeerd. De concurrentie tussen scholen om dergelijke 'schoolzieke' leerlingen op afstand te houden, werd gewonnen door de best uitgeruste en vaak kwalitatief reeds betere scholen. De zwakste scholen werden probleemscholen waar achterstelling en sociale uitsluiting veel meer aan de orde zijn dan

sociale integratie.

Los van de aftakelende socialisatie- of integratiefunctie van de scholen in dergelijke wijken biedt de nabije arbeidsmarkt evenmin veel perspectieven. De Marokkaanse jongeren verkeren in een weinig benijdenswaardige positie. Niet alleen werd hen de toegang tot de formele arbeidsmarkt ontzegd door de herstructureringen, ze vinden nu ook minder en minder aansluitingsmogelijkheden in de informele sector, sinds goedkopere en meer handelbare politieke en economische vluchtelingen aangesproken worden.

Ook op politiek vlak lijkt de aansluiting nog niet voor morgen te zijn. De toegang tot de Belgische nationaliteit en tot de stemplicht zijn wel reeds op papier geregeld, maar in een dergelijke gestigmatiseerde wijk als Kuregem blijken de procedures zeer lang aan te slepen. Tijdens interviews vernamen we dat vaak meer dan 2 jaar moet worden gewacht, en werd ons zelfs meermaals gevraagd om de aanvraag te willen 'vervolledigen' met een geloofsbrief waarin we de wil tot integratie van de aanvrager zouden bevestigen.

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat sommige jongeren die sociaal-cultureel, economisch en politiek weinig te winnen of te verliezen hebben, uiteindelijk afhaken en zich via allerlei maatschappelijk 'dysfunctionele' overlevingsstrategieën proberen te redden. Zodoende ontstaat een groep die nog amper politiek mobiliseerbaar is, en voor wie uiteraard de competitieve marktruil, maar ook de herverdelings- en wederkerigheidssystemen nog nauwelijks enige betekenis hebben. Een dergelijke achtergestelde en maatschappelijk uitgesloten groep wordt als onderklasse gedefinieerd, in navolging van de arme zwarte ghetto-bewoners in de Amerikaanse steden (zie Morris, 1994, en voor een discussie van de bruikbaarheid van het concept in België Martiniello, 1994).

Besluit

Het isolement van de bewoners van Kuregem is groot. Hun beperkte koopkracht laat hen nog nauwelijks toe zich buiten de wijk te begeven. Cynisch genoeg bevinden de weinige functies die ze zich kunnen veroorloven ook binnen buurtbereik. Om de functies die zij ontberen aan te

brenge, om nieuwe herverdelingsmechanismen op te bouwen die overlevingsstrategieën overbodig maken en een ware individuele en sociale ontplooiing mogelijk maken, moet eerst gesleuteld worden aan de toegang tot arbeid of op zijn minst aan een inkomen dat een waardig leven toelaat. In tweede instantie moet geijverd worden om een nieuwe sociale, stedelijke consensus te creëren, waarbij arm en rijk, oud en jong, vreemd en Belg de voorrang aan hun gemeenschappelijke belangen geven. In de Brusselse context impliceert deze consensus dat de jeugd van gastarbeidersorigine eindelijk erkend wordt als de Brusselse jeugd, de toekomst van de stad, die in een systeem van intergenerationale wederkerigheid recht heeft op vorming, jeugdinfrastructuur, vrijetijdsbeleving, degelijke huisvesting en toekomstperspectieven.

De vergelijking van Kuregem met de 19de-eeuwse wijk van Schaarbeek/Sint-Joost-ten-Node die in ons onderzoek uitgewerkt werd, wijst ook op het belang van diversiteit in de buurt én van diepgang in de sociale netwerken om de negatieve spiraal van marginalisering tegen te gaan. Zowel de sterke familie- en dorpsverbanden bij de Turken, als de goede vertegenwoordiging van zowel Belgische als etnische vrije beroepen, zelfstandigen en intellectuelen in de buurtbevolking, leveren een voedingsbodem voor initiatieven die de marginalisering tegengaan (zie Kesteloot e.a., 1995). Daarom denken we dat er moet gestreefd worden naar een voorzichtige, fijnmazige en langdurige verrijking van het sociaal weefsel van de verschillende buurten, waarbij elke verdrinking van sociale verdringing of zelfs maar van bevoordeling van andere dan de zwakste groepen moet vermeden worden.

Deze bijdrage steunt op de tussentijdse resultaten van een onderzoek dat door het Instituut voor Sociale en Economische Geografie van de KULeuven wordt uitgevoerd in opdracht van de Diensten voor de Programmatie van het Wetenschapsbeleid. "De geografische dimensie van de dualisering in de maatschappij". Het onderzoek peilt via uitgebreide diepte-interviews in de Anderlechtse wijk Kuregem en de Turkse buurt van Sint Joost-ten-Node een Schaarbeek naar diverse overlevingsstrategieën van armen.

[1] Voor een meer gedetailleerde bespreking, zie Meert, H., Mistiaen, P. en Kesteloot, H., 1994.

[2] Het Brusselse stadsgewest vormt een ruimtelijk-functioneel geheel van gemeenten waartussen onderlinge relaties plaatsgripen en die alle in vrij belangrijke mate georiënteerd zijn op de Brusselse kernstad (winkelen, tewerkstelling, ontspanning). Het Brusselse stadsgewest telt nagenoeg anderhalf miljoen inwoners, en omvat behalve de 19de-eeuwse Brusselse gemeenten ook nog 40 andere gemeenten, behorend tot Vlaams- en Waals-Brabant.

Bibliografie

- Conijn, E., (1994), Van welvaartsstaat naar duale samenleving : welke legitimering voor de samenlevingsopbouw ? In *Samenlevingscahier 94-1*, Viboso, p.12-23.
- De Decker, P., (1995), Minder markt, betere huisvesting ? Drie huisvestingsmodellen onder de loep. In *Ruimtelijke Planning*, jg. 3, nr. 3.
- Esping-Andersen G. (1990), *The three worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
- Kesteloot, C. (1988), Le marché du logement et les immigrés à Bruxelles. In: *Tribune immigrée*, n° 26-27, p.5-16.
- Kesteloot, C. (1993), Vlaams-Brabant als stedelijke periferie, een globale interpretatie van een lokale problematiek. In: Meert, H. (ed.), *Leuvense Geografische Papers*, nr.6, p.1-16.
- Kesteloot, C. (1994), Three levels of socio-spatial polarisation in Brussels. In: *Built Environment*, 20, 3, p.204-217.
- Kesteloot, C. (1995), La problématique d'intégration des jeunes urbains: une analyse géographique du cas bruxellois. In: Fijnaut, C., ed., *Changement de société, crime et justice pénale en Europe: un défi pour l'enseignement et pour la recherche en criminologie*. Kluwer Rechtswetenschappen, Antwerpen (in druk).
- Kesteloot, C., Meert, H. (1993), Informele economie : sociaal-economische functies en geografische dimensies van een dubbelzinnig verschijnsel. In: *Ruimtelijke Planning*, katem 4, dossier 2, p. 51-93.
- Kesteloot, C., Meert, H. (1994), *Les fonctions socio-économiques de l'économie informelle et son implantation spatiale dans les villes belges*. Paper voorgesteld tijdens het colloquium "Villes, entreprises et société à la veille du XXIe siècle". CNRS, Lille.
- Kesteloot, C., Meert, H., Mistiaen, P., Savenberg, S. & Van der Haegen, H., (1995), *De geografische dimensie van de dualisering in de maatschappij*. Onderzoeksrapport Programma Maatschappelijk Onderzoek. Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden, Brussel (in voorbereiding).
- Meert, H., Mistiaen, P., Kesteloot, C. (1994), Maatschappelijke fragmentatie in Brussel, overlevingsstrategieën in Kuregem en vormgevende opwaardering van gemarginaliseerde buurten. In: *Planologisch Nieuws*, jg. 14, nr. 4, p. 323-340.
- Mingione, E. (1991), *Fragmented Societies*. Basil Blackwell, Oxford.
- Martiniello, M. (1994), *Is there an urban underclass in Belgium?* Paper presented at the International Conference "Migration, social exclusion and the European city", Utrecht, 14-16 april 1994.

Mistiaen, P. (1994). Cureghem en crise ? Les processus de marginalisation d'un quartier bruxellois. In: *Liber Amicorum H. Van der Haegen*, Acta Geographica Lovaniensia, nr. 34, p. 361-374.

Morris, L. (1994). *Dangerous classes; the underclass and social citizenship*. Routledge, London.

Pahl, R.E. (1984). *Divisions of Labour*. Basil Blackwell, Oxford.

Savenberg, S., Meert, H. & Kesteloot, C. (1993). Informele economische activiteiten als overlevingsstrategieën van lage inkomensgroepen in Brussel. In: Desayere, W. & Van Haegendoren, M. (eds), *De donkere kant van de maan. Over informele economie*. Acco, Leuven, p.93-122.

Van der Haegen, H. (1987). De uitgeholde stad. In: *De uitgeholde stad*. Koning Boudewijnstichting, p. 11-29.